

Микола Дорошко (Київ)

**РОТАЦІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ У РАДЯНСЬКІЙ ТОТАЛІТАРНІЙ
ДЕРЖАВІ У 1920-1930-ті роки: УКРАЇНСЬКИЙ «ДОСВІД»**

Ротація керівних кадрів і те, у який спосіб вона реалізується, є лакмусовим папірцем, що допомагає визначити тип політичного режиму у тій чи іншій державі. У демократичному суспільстві оновлення правлячої еліти зазвичай відбувається шляхом виборів, натомість тоталітарні політичні режими, прагнучи довести легітимність свого існування, лише прикриваються удаваними демократичними процедурами, насправді ж усі вони послуговуються такими специфічними способами ротації кадрів керівників як призначенство і перманентні репресії та чистки. Дослідження особливостей оновлення кадрів керівників в радянській Україні у 20–30-х роках ХХ століття є основним завданням пропонованої розвідки, оскільки проблема ротації в середовищі правлячої еліти залишається актуальною і для України доби незалежності.

Проаналізувавши великий масив документальних та архівних джерел автор дійшов висновку, що усі головні форми ротації керівних кадрів в період становлення та зміцнення тоталітарного ладу в СРСР, а саме: призначенство, чистки та репресії, були започатковані вже в перші роки функціонування так званої «держави диктатури пролетаріату».

Принцип призначенства на вищі посади в партійно-радянському апараті було запроваджено одразу ж після жовтневого перевороту 1917 р. як нібито вимушений засіб утримання влади більшовиками в умовах «ворожого оточення». Найвищі призначення отримали, звісно, ті, хто безпосередньо був причетний до встановлення більшовицької диктатури – представники так званої «організації професійних революціонерів», створеної в дожовтневий період В.Леніним. Тобто функцію створення більшовицьких органів влади й управління було покладено на людей, що свідомо «пішли в революцію» і, як наслідок, неодноразово сиділи в тюрмах, перебували на засланні, каторзі та у вимушеній еміграції «за політичні злочини при царизмі»¹. Про кожного з них вождь більшовиків міг сказати, що «свою *відповідальність* відчують вони дуже живо, знаючи при тому з досвіду, що для того, щоб позбутися негідного члена організація справжніх революціонерів не зупиниться перед жодними засобами»².

Діячі такого ж штибу були відряджені й в Україну, оскільки сподіватися, що українські більшовики самостійно встановлять владу рад в республіці Москві не доводилося через незначний вплив більшовицької партії на більшій частині території України. Незалежна Україна взагалі не входила в плани більшовицького керівництва, адже без українського хліба, цукру, вугілля й металу їх мрії про світову пролетарську революцію ставали нездійсненними. Недовіра до України та місцевих кадрів вимагала від ЦК РКП(б) проведення особливо ретельної кадрової політики в республіці. Тож не випадково, що найважливіші кадрові

призначення в Україні провадилися Москвою або ж, принаймні, узгоджувалися з нею. Особливо це було характерно для періоду 1918 – 1920 рр., коли йшла запекла боротьба за владу в республіці. Так, лише за період з листопада 1918 р. по січень 1919 р. ЦК РКП(б) відрядив в Україну 618 партійних працівників, в грудні 1919 р. дав директиву мобілізувати від кожної губернії і повіту Російської Федерації для роботи в Україні двох членів губкому або губвиконкому, трьох членів колегії губвиконкому тощо, а в першому півріччі 1920 р. розподілив для роботи в республіці 1232 працівники губернського, повітового та міського рівнів³.

Уся робота по формуванню партійно-державного апарату УСРР зосереджувалася у створеному 1919 р. обліково-розподільчому відділі ЦК КП(б)У, який виконував три основні функції: партійно-мобілізаційну, перерозподілу та масових переміщень комуністів «з метою оздоровлення партійних організацій на місцях»⁴. В основу формування владних структур в Україні в роки утвердження більшовицької диктатури було покладено принцип першочергового добору до апарату тих, хто належав до «організації професійних революціонерів». Останні, в свою чергу, методом рекомендацій проводили до владних структур своїх співробітників. Тобто, від початку становлення української радянської державності партійно-радянська еліта формувалася за кастовим принципом. Внаслідок цього утворилися апаратні угруповання, що боролися між собою за сфери впливу. Найбільш авторитетними з-поміж них вважалися катеринославське (Е.Квірінг, Я.Яковлев (Епштейн), Д.Лебедь, І.Клименко) і київське (Я.Гамарник, В.Затонський, Л.Картвелішвілі, Й.Якір).

Це були своєрідні клани фронтових друзів, які сформувалися в роки громадянської війни, а в мирний час, отримавши керівні посади в партійно-державному апараті, створили серйозну противагу самому ЦК. В.Ленін, використовуючи одне угруповання проти іншого, ослабляв їх і, таким чином, зміцнював вплив ЦК. Але цей засіб не завжди був ефективним, бо, як зазначав в 1921 р. один з керівників ЦК РКП(б) А.Сольц, «...тривале перебування при владі в епоху диктатури пролетаріату справило свій негативний вплив і на значну частину старих партійних працівників. Звідси бюрократія, звідси надто високомірне відношення до рядових членів партії і до безпартійних робітничих мас, звідси надзвичайне зловживання своїм привілейованим становищем у справі самопостачання. Виробилася і створилася комуністична ієрархічна каста»⁵. Навіть періодичні кадрові «перетасування», до яких вдавався центр, не могли зруйнувати цих угруповань. Переходячи з однієї номенклатурної посади на іншу, керівники груп перетягували за собою і «своїх» людей. Аналогічні процеси відбувалися на всіх владних рівнях.

Усвідомлюючи безперспективність боротьби з цим явищем, генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін вирішив використати цей малорухомий кадровий каркас задля зміцнення своєї влади. Застосовуючи у власних інтересах резолюцію X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії» він передовсім домагається ослаблення позицій представників так званої «старої гвардії» при ухваленні найважливіших

рішень, оскільки опозиція сталінському курсу, якщо й могла утворитися, то лише в середовищі так званих «професійних революціонерів». Цьому сприяли не лише підконтрольний генсеку Сталіну апарат ЦК, але й відносна стабілізація внутрішнього життя в країні, що позначилося на становищі та статусі номенклатурних працівників, переважна більшість яких саме в цей період отримала доступ до владних важелів та привілеїв, з ними пов'язаних. Це вже були сталінські висуванці, які, як зазначав його головний опонент Л.Троцький, осіли і переконалися, що переведення з одного місця роботи на інше, від однієї сфери діяльності до іншої, стали скоріше винятком, а не правилом. Вони, продовжував Троцький, «перестали дивитися на призначення як на тимчасові, нетривалі і майже випадкові. Питання про призначення стало пов'язуватися з питанням про особисте життя, про умови життя сім'ї, про кар'єру»⁶.

Відтоді Сталін стає організатором, вихователем і вождем більшовицької управлінської касти, самоназвою якої від 1923 р. стає термін «номенклатура». Він, на думку Л.Троцького, добирає людей за ознакою їх ворожості або байдужості стосовно його (Сталіна) противників, учить їх організувати свою владу на місцях, добирати співробітників, користуватися їх слабкими сторонами, протиставляти один одному тощо. Сталін розподіляє найбільш престижні посади, визначає розмір вигоди функціонера, добирає склад контрольних комісій, які, з одного боку, мають жорстоко переслідувати інакомислячих, з іншого – дивитися крізь пальці на зловживання, яких припускаються віддані генеральному секретареві чиновники. У такий спосіб формується нова привілейована каста, пов'язана круговою порукою своїх інтересів.

Якщо за ленінської доби керівництва принцип призначенства визнавався як засіб вимушений і тимчасовий, то генсек Сталін перетворює його на основний у кадровій роботі. Про це явище, як про доконаний факт, писав Л.Троцький у своєму листі до ЦК і ЦКК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р., констатуючи, що «призначення секретарів губкомів – тепер правило. Це створює для секретарів незалежне, по суті, положення від місцевих організацій. На випадок опозиції, критики, незадоволення – секретар застосовує перекидання, користуючись центром... Призначений центром і, тим самим, майже незалежний від місцевої організації, секретар є, в свою чергу, джерелом інших призначень і переміщень – в межах губернії. Створюваний зверху донизу секретарський апарат все більше й більше самодостотно стягує до себе усі нитки...». В результаті, підсумовував Троцький, за останній рік – півтора склалася «спеціальна секретарська психологія, головною рисою якої стало переконання, що секретар здатний вирішувати усі... питання без ознайомлення із суттю справи»⁷.

Поступове витіснення «старої гвардії» сталінськими висуванцями відбувається на усіх щаблях владної ієрархії. Розглядаючи Комуністичну партію як «своєрідний орден мечоносців всередині Радянської держави» і підкреслюючи «значення старої гвардії всередині цього могутнього органу», Сталін наголошує на необхідності «поповнення старої гвардії новими загартованими за останні три-

чотири роки працівниками»⁸. «Ленінський набір» 1924 р. стає початком кінця безроздільної влади в партійно-державному апараті старих більшовиків. Статистичні дані початку 1925 р. засвідчили тенденцію до абсолютного превалювання в лавах більшовицької партії тих комуністів, які вступили до ВКП(б) в післяжовтневий період: з 401 481 члена партії дореволюційний стаж мали лише 8 429 осіб⁹.

Ще одним інструментом посилення влади підконтрольного Сталіну партапарату стають так звані «планові переміщення» відповідальних працівників, які застосовувалися й раніше для зміцнення тих чи інших ланок управління або ж як засіб проти зловживання владою, але були «узаконені» тільки в 1923 р. Про це свідчить рішення політбюро ЦК КП(б)У від 27 липня 1923 р., згідно з яким «переміщення» стало розглядатися не лише як засіб «виправлення у випадках розкладання і господарського обростання», але й як засіб висування «на більш відповідальну роботу»¹⁰. Не говорилося в ухвалі лише про те, що віднині перетасовування кадрів перетворюється в умілих руках Сталіна на інструмент розпорошення сил опозиції. Відтепер в провину противникам вождя буде ставитися будь-який ухил в минулому від «генеральної лінії партії».

Саме в 1923–1924 рр. вперше як привід до переміщення керівних кадрів було використано «старі гріхи», які, буцімто, водилися за багатьма прихильниками Троцького ще з часів «дискусії про профспілки», що мала місце у діяльності РКП(б) в 1920 – 1921 рр. і які тепер були реанімовані Сталіним. Використання у політичній боротьбі фактів про наявні в минулому прояви інакомислення з тих чи інших дискусійних питань партійної політики було настільки очевидним, що 18 липня 1923 р. Х.Раковський, тільки-но звільнений Кремлем з посади голови українського уряду, звернувся з листом до Сталіна та його оточення, в якому йшлося про те, що «в українських губернських організаціях почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч всілякі угруповання були заборонені Х з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки втратив уже давно всяке значення, але, тим не менше, його використали, як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене», – зазначав Раковський¹¹. Його звернення було почуте, але потрактоване своєрідно – тодішній тимчасовий союзник Сталіна у боротьбі з Троцьким Г.Зінов'єв 31 липня 1923 р. направив генсеку записку з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба серйозно зміцнити новими великими людьми»¹².

Сталінське «перегрупування» кадрів в Україні 1923 р. проводилося вже під керівництвом нового секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга, який змінив спочатку усю катеринославську верхівку, згодом – київську і т.д. «Перегрупування» було настільки масштабним і всеохоплюючим, що дало привід засумніватися в його доцільності навіть найбільш зятим прихильникам Сталіна. З цього приводу на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У один з них – М.Хатаєвич зазначав: «Перекидань було дуже багато. Не треба так часто смикати. На одній роботі треба залишати не менше року»¹³, але Сталін знав, що він робить.

Ті відповідальні працівники УСРР, які не влаштували особисто Сталіна або його емісарів в Україні, направлялися або в розпорядження ЦК ВКП(б), або ж на іншу роботу. Так, наприклад, для того, щоб взяти під контроль найбільшу організацію КП(б)У – харківську – Сталін в 1926 р. через свого висуванця Л.Кагановича звільнив з секретарської посади К.Кіркїжа, посадивши там на секретарство П.Постишева¹⁴. Іншими «жертвами» кадрової політики централіста Кагановича в Україні стали «катеринославці» Д.Лебедь та І.Булат, «націоналіст» О.Шумський, «великодержавники» з Донбасу Міхеєнко та Моїсеєнко, колишній голова президії ВУРПС Ф.Угаров та його наступник А.Радченко, власник «повних кишень документів проти всіх» Ф.Корнюшин тощо. На зміну їм Каганович, за словами Постишева, «підняв солідний пласт нових українських працівників»¹⁵.

Принцип призначенства та політика переміщення (перегрупування) кадрів з початку 1920-х років були доповнені практикою проведення чисток партійних та радянських органів. Зазвичай чистки оголошувалися тоді, коли існувала гіпотетична можливість спротиву частини номенклатури тим чи іншим нововведенням, які пропонувалися спочатку ленінським, а згодом сталінським ЦК. Так було, наприклад, у той час, коли після провалу політики «воєнного комунізму» та непевних перспектив на «світову революцію», в середовищі більшовицької партії виникли сумніви щодо доцільності тих методів керівництва соціалістичним державним будівництвом, які спонтанно виникли та зміцнилися в період боротьби за утримання влади.

Зокрема, під час «дискусії про профспілки», яка передувала проведенню X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.), критикуючи принцип призначенства як головний у кадровій політиці більшовиків, лідери «робітничої опозиції» запропонували передати профспілкам справу управління економікою. Оскільки ця ідея посягала на монополію більшовицької партії на управління усіма сферами суспільного життя, вона одразу ж була відкинута як шкідлива і стала приводом до ухвали X з'їздом РКП(б) резолюції «Про єдність партії», що заборонила партійні фракції, перетворивши РКП(б) на тоталітарну партію, члени якої мусіли в ім'я єдності беззастережно підкорятися усім рішенням її ЦК. Для практичного підтвердження курсу на боротьбу з інакомисленням в лавах більшовицької партії з'їзд ухвалив рішення про проведення в 1921 р. генеральної чистки партійних лав. Відтоді чистки стають невід'ємним атрибутом існування партії і проводяться, як правило, в часи різкої зміни політики з тим, щоб перевірити кадри на лояльність до нового курсу.

Перед оголошенням генеральної чистки партії більшовиків у 1921 р., восени 1920 р. в Україні було проведено її генеральну репетицію, названу «перереєстрацією» членів КП(б)У. Приводом до чистки лав КП(б)У, як відомо, став непослух делегатів IV Всеукраїнської конференції КП(б)У, які під час виборів нового складу ЦК КП(б)У забалотували практично увесь склад ЦК, запропонований Москвою.

Приводом до проведення наступної чистки в 1924 р., яка відбувалася, в першу чергу, у партійних осередках господарських та управлінських установ, а також у вищих навчальних закладах, стали лист Л.Троцького до ЦК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р. та «заява 46-ти» його прибічників від 15 жовтня 1923 р. Автори «заяви» (а це були переважно представники «старої гвардії») закликали до встановлення «товариської єдності та внутріпартійної демократії», натомість отримали рішення ЦК РКП(б) про проведення нової чистки партійних рядів, формально спрямованої на очищення партії від дрібнобуржуазного елемента, реально – на виявлення усіх прибічників Троцького і знешкодження їхнього впливу в партії та державі.

Починаючи з 1923 р. до внутріпартійної боротьби на боці Сталіна долучилися органи ВЧК – ГПУ, які вели досє на усіх більш-менш впливових діячів партії та Радянської держави. До речі, практика використання каральних органів у боротьбі за владу вперше була впроваджена і успішно апробована Ленінінм знову ж таки в Україні у 1920 р., коли за допомогою органів ЧК більшовиками було здійснено «лагідне знищення» (термін професора С.Кульчицького) союзницької партії боротьбистів. Наслідуючи Леніна Сталін використав досє на своїх опонентів у боротьбі за владу в партії і державі як інструмент для їхньої дискредитації. Про використання Сталінінм компрометуючих документів на членів політбюро ЦК ВКП(б), зібраних органами ГПУ–НКВД, говорив, зокрема, у 1930 р. один з лідерів так званого «правого ухилу» М.Бухарін¹⁶.

Про залучення до партійних чисток чекістів промовляє те, що до складу спеціальної контрольної комісії, яка займалася організацією чистки, в обов'язковому порядку делегувалися член ЦКК і представник каральних органів. Але якщо представництво ЦКК у складі комісії було логічним продовженням її функціональних обов'язків, то присутність у складі комісії відповідального працівника спецслужб диктувалася прагненням цієї структури закріпити за собою право втручатися в усі сфери суспільного життя, адже своєю попередньою діяльністю ВЧК зарекомендувала себе не лише як орган боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, але й як установа, що боролася і знешкоджувала політичних опонентів більшовицької партії.

Позаяк остаточне знищення організованої політичної опозиції режиму в особі партій лівих есерів та меншовиків навесні 1921 р. співпало з виникненням організованої опозиції всередині партії більшовиків, органи ВЧК автоматично продовжували «боротьбу» з політичними опонентами так званому генеральному курсу партії тепер уже всередині РКП(б). Попри те, що особливий статус органів ЧК в системі партійної диктатури не був закріплений ні документально, ні в законодавчому порядку, він (цей статус) став наріжним каменем у практичній діяльності головного карального органу нової влади.

Про вирішальну роль каральних органів у проведенні примусової ротації керівних кадрів в УСРР свідчить діяльність голови ГПУ – наркома внутрішніх справ УСРР В.Балицького, який за час перебування на чолі каральних органів

України в 1923 – 1937 рр. (з перервою в 1931–1932 рр.) безпосередньо працював з трьома лідерами КП(б)У – Е.Квірінгом, Л.Кагановичем і С.Косіором і ставав у нагоді кожному з них, коли потрібно було сфабрикувати «націоналістичний ухил» або не допустити поширення в республіці ідей, опозиційних сталінському курсу. У цих делікатних справах він був незамінним, оскільки мав «компрометуючі матеріали» на «опозиціонерів», на основі яких згодом виростили політичні справи.

Саме Балицький сприяв у 1927 р. перетворенню так званої «справи О.Шумського», незадоволеного місцем українських кадрів в ієрархії КП(б)У, в цілий «націоналістичний ухил». Він же, оперуючи на X з'їзді КП(б)У міфічними даними про «українську опозицію» спровокував розправу з тими, хто підтримав троцькістсько-зінов'євську опозицію. Характерно, що боротьбу з троцькістами в КП(б)У вела не сама партія, а, як зазначав Балицький, «органи державної влади, котрі займаються боротьбою з контрреволюцією», тобто чекісти¹⁷. Використання партією органів ЧК для встановлення паралельного контролю над суспільством ставило чекістів у цілком особливе, незалежне становище щодо місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це дало змогу московському партійному центру отримати ще один важіль впливу на регіони.

У 1929 р. Сталін, спираючись на підтримку бюрократії, здійснив «великий перелом» і одноосібно захопив владу. Слідом за цим було встановлено тоталітарний режим, що потребував нових чисток. Перед суцільною колективізацією й наступом на «куркуля» Сталін прагнув позбутися поміркованих елементів у партії, тому чистка 1929 р. була спрямована в основному проти бухаринського ухилу у ВКП(б). Упродовж 1929 – 1931 рр. з лав партії було виключено близько 250 тис. членів, переважна більшість яких належала до так званого «правого ухилу», також було «вичищено» тих партійців, які в 1923 – 1929 рр. хоча б одного разу голосували проти Сталіна, підтримували будь-яку опозиційну платформу. Підтвердженням цьому є текст анкети, яку в 1930 р. розробив ЦКК ВКП(б) і яка була призначена для тих, хто раніше належав до опозиційних угруповань в лавах більшовицької партії, а тепер, розкавшись, просив про поновлення членства в ній. З-поміж інших, колишнім опозиціонерам пропонували відповісти на наступні питання анкети: «...5) Чи належав до: а) групи «лівих комуністів»; б) групи «робітничої опозиції»; в) групи «демократичного централізму»; г) групи «троцькістів»; д) робітничої групи «м'ясниковців»; е) групи «Робітнича Правда»; 6) Коли і де долучився до організації троцькістів останнього часу (1925 – 1929 рр.)»¹⁸.

Чистка 1929 р. поширювалась і на безпартійних працівників радянських установ. До участі в перевірці біографій, послужних списків, поведінки, благонадійності апаратників залучається широкий актив трудящих, з комсомольців створюються спеціальні загони «легкої кавалерії», в ролі суддів виступають профспілкові працівники, ударники. Залучаючи до репресивної діяльності широкі верстви населення, Сталін, таким чином, готує соціальну підтримку розправи над управлінською елітою, пік якої припадає на 1937 – 1938 рр.

Шукаючи відповідь на питання про причини поразки усіх політичних опонентів Сталіна, від Троцького до Бухаріна, висловимо припущення, що усі вони зазнали поразки через те, що не могли звернутися до суспільства, минуючи партію, оскільки це суперечило її організаційним принципам. Сталін у будь-який момент міг направити усю силу підконтрольного йому апарату проти своїх політичних опонентів. Не міг цей всесильний апарат виступити лише проти свого вождя. Не дозволяла політична кон'юнктура і та обставина, що апаратні працівники добиралися за ознакою особистої відданості керівникові. Тож ліквідувавши усі так звані «ухили» та «опозиції» своєму «великому перелому», Сталін позбувся усіх тих, хто міг чинити спротив його політиці в країні.

Коли зникли останні надії на «світову революцію» і на перший план вийшло зміцнення великодержавного моноліту, зростання національних еліт і національних культур, насамперед, української, стало сприйматися як смертельна загроза. І вибірково сплановані репресії проти української інтелігенції, приблизно від 1928 р. починають переростати в масовий терор.

Крім того, диктатор вдався також до політики масових репресій не лише щодо тих соціальних груп, які не вписувались у сконструйовану ним модель нового суспільства, але й щодо представників нової управлінської еліти, яка слугувала опорою режиму. Що спонукало Сталіна на такі дії? Ймовірніше за все, побоювання диктатором самої гіпотетичної можливості об'єднання номенклатури за ознакою спільності інтересів, яке й диктувало йому потребу в застосуванні репресивних заходів щодо неї. Зрештою, така поведінка Сталіна випливала з самої природи більшовицької влади, в основі якої було закладено ідею так званої геноцидної держави як системи, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення.

Оскільки усіх явних і гіпотетичних ворогів режиму, як поза партією, так і в самій ВКП(б) було подолано, то номенклатурна каста, виплекана Сталіним, залишалась єдиною силою, яка могла стати на заваді встановленню його одноосібної влади. Виходячи з цього, Сталін передбачав, що може зберегти всеохоплюючий контроль винятково через постійний рух, в іншому разі будуть зміцнюватися структури навіть найслухняніших, які неминуче обмежуватимуть його владу і, навіть, загрожуватимуть їй. Тому він не лише перетасовував кадрову колоду, створюючи нові структури, проводячи кадрові зміни і оголошуючи нові кампанії, але й вдався до більш радикального засобу оновлення керівної верхівки – репресій. Навіть його наближені знали, що завтра вони або отримають нову посаду, або будуть піддані репресіям. Адже припинення такого страху неминуче призвело б до стабілізації структур і їхніх керівників, котрі б незворотно усвідомили свої інституційні інтереси. Тому здобувши абсолютну владу у партії та державі Сталін отримав необмежені можливості у проведенні кампаній широкомасштабних чисток і репресій в країні, спрямувавши їх переловом проти національних еліт, а потім і проти виплеканої ним номенклатури.

Сталін розумів, що для остаточного упокорення республіканських філій ВКП(б) треба фізично знищити всі національні комуністичні кадри, що органічно вирости з національно-визвольного руху даного народу, незалежно від того чи належали ці кадри до «старої ленінської гвардії» (як скрипниківці в Україні), чи були вони вихідцями з різних течій націонал-комунізму (наприклад, боротьбісти й укапісти в Україні). Тому на початку 1930-х рр. було здійснено розгроми, чистки, фізичне майже стовідсоткове знищення урядів і Центральних Комітетів компартій національних республік. Першою в цьому переліку стоїть Україна.

Офіційні дані про результати партійної чистки, оголошеної 1933 р., в УСРР не були опубліковані, але на підставі матеріалів про найважливіші партійні форуми, доповідей вождів та інформації в пресі, можна дійти висновку, що в результаті чистки та так званої перевірки документів, що йшла слідом за нею, зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбісти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи – емігранти, меншовики, есери, троцькісти. В результаті чистки 1933 р. та масових репресій, що настали слідом, чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 комуністи, що на 253 790 осіб менше, ніж було на 1 січня 1933 р., в той же час в КП(б)У залишилось лише 8,2 % тих, хто вступив в партію до 1920 р.¹⁹. Загалом же у боротьбі за владу Сталін винищив мільйон членів власної партії.

Чистки в Україні набули нечуваних масштабів, а їх наслідки стали справжньою трагедією для українського народу. Сталінські репресії в Україні дали привід Троцькому, якого важко запідозрити в симпатіях до України, висловити думку про те, що «ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності»²⁰. Пояснюється таке наджорстоке ставлення до України з боку московського партійного центру насамперед тим, що загроза для правителів СРСР йшла, в першу чергу, з України, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам разом взятим (за винятком Росії). Пам'ятали в Кремлі й про те, що Радянській Росії довелося 1917 – 1920 рр. тричі завойовувати Україну. Тому навіть український субцентр власної влади становив для центру серйозну небезпеку.

Історія засвідчила, що коли Кремль перебував у нестабільному стані «колективного керівництва», тоді кожен з претендентів на роль вождя бажав заручитися вагомою підтримкою своєї української філії, і, відповідно, радянська Україна мала з цього певний зиск. А коли вождь у Москві визначався, на перший план висувалася потенційна загроза українського сепаратизму. У цьому випадку Україну очікували превентивні репресії. В епоху сталінської диктатури, що тривала чверть століття, український народ було піддано нечуваному терору з

боку держави, що коштував йому мільйони втрачених людських життів. Наслідки тих жажливих часів відчуваються й дотепер.

Як писав американський дослідник Дж. Мейс, «репресії попередніх кадрів КП(б)У і радянського апарату, починаючи з кінця 1932 р. аж до арешту майже всього ЦК в 1938 р., добивали навіть відносну політичну самодіяльність керівництва УРСР попереднього періоду. Це уможливило створення нових кадрів, позбавлених будь-яких стосунків з попередньою українською історією. Вони були цілковито продуктом сталінського конструювання, повністю сприймали цінності та безумство ортодоксальності»²¹.

Таким чином, сталінський задум щодо України цілком реалізувався, адже знищивши мільйони українських селян (під час голоду-геноциду 1932 – 1933 рр.), національну еліту та значну частину партійно-державної верхівки, УРСР, як республіка, була практично позбавлена національного змісту. Ґрунтовне вивчення радянської історії 1930-х років переконало нас і в тому, що й жертви сталінських репресій зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення тоталітарного режиму в СРСР. Зазвичай в офіційній радянській історіографії «жертви сталінізму» поставали такими собі незламними більшовіками, полум'яними революціонерами, борцями за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули у 1930-х рр. Нині, коли стала відома уся палітра злочинів тоталітарного комуністичного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які стояли на нижчих сходинках суспільної ієрархії, і є причетними до насильства щодо свого народу. Тож досліджуючи масовий терор 1930-х та його наслідки, слід зважати й на цей, ще й донині недостатньо висвітлений аспект проблеми.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.35.

² *Ленін В.И.* Полн. собр. соч. – Т.6. – С.137–141.

³ *Гошуляк І.Л.* В.І.Ленін і Компартія України // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.65.

⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.330. – Арк.4.

⁵ Правда. – 1921. – 12 ноября.

⁶ *Троцький Л.* Сталин. – М., 1996. – Т.2. – С.133.

⁷ Цит. за: *Валентинов Н.В.* Наследники Ленина. – М., 1991. – С.230.

⁸ *Сталин И.* Соч. – Т.5. – С.71.

⁹ Партия в цифровом отношении. Материалы по статистике личного состава партии. – М., 1925. – С.93–94.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.41. – Арк.39.

¹¹ Там само. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.110.

¹² Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 4. – С.200.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.49.

¹⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.124. – Арк.25–26.

¹⁵ Там само. – Спр.144. – Арк.50–52.

¹⁶ Бюллетень опозиції (большевиків – ленинцев). – 1930. – № 11. – С.31–32.

¹⁷ Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С.35.

¹⁸ Бюллетень опозиції (большевиків – ленинцев). – 1930. – № 11. – С.31–32.

¹⁹ Бабко Ю.В. Парти́йне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – Львів, 1971. – С.125.

²⁰ Цит. за: Камінський А. В полоні традиційного великодержавництва // Сучасність. – 1975. – № 4. – С.87.

²¹ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава або Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 7: Спеціальний. – К., 2003. – С.213.